

ქართული ჰიმნოგრაფია

ნესტან სულავა

ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ასოცირებული პროფესორი, სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის სრული პროფესორი

რეზიუმე: სტატია ქართული ჰიმნოგრაფიის განვითარების ეტაპებს, სკოლებს და მისი კვლევის ისტორიას წარმოაჩენს რამდენიმე მიმართულებით: ფორმის, მუსიკის, საღვთისმეტყველო, ლიტერატურულ-ისტორიული, სიმბოლურ-სახეობრივი და იდეოლოგიური თვალსაზრისით. გამოყოფილია პალესტინურ-სინური, ტაო-კლარჯეთის, ათონის, გელათის, შიომღვიმის, დავით გარეჯისა და მცხეთის საკათალიკოსოს, კერძოდ ანტონ კათოლიკოსის, საღვთისმეტყველო-ჰიმნოგრაფიული სკოლები, რომელთაც განსაზღვრეს ჰიმნოგრაფიის განვითარების ეტაპები, დონე და მიმართულებები საქართველოში. ქართული ჰიმნოგრაფია თავისი თემატიკით, მსოფლმხედველობით, სახისმეტყველებით ბიზანტიურთან მჭიდრო კავშირში იყო, რის გამოც იგი ბიზანტიური სამგალობლო კულტურის კონტექსტშია გააზრებული. წარმოდგენილია ქართული და ბიზანტიური საგალობლის მუსიკალურობისა და პოეტიკის განსხვავება, რაც ქართული გალობის მრავალხმიანობასა და საგალობლის ფორმის ორიგინალობაში გამოვლინდა. სტატია სახავს ქართული და ბიზანტიური ჰიმნოგრაფიის ისტორიისა და თეორიის საკითხების ახალი თვალთახედვით კვლევის პერსპექტივებსაც.

საკვანძო სიტყვები: ქართული ჰიმნოგრაფია, უძველესი იადგარი, ტაო-კლარჯეთის ჰიმნოგრაფიული სკოლა, ათონის ჰიმნოგრაფიული სკოლა

ქართულმა ჰიმნოგრაფიამ განვითარების რთული და გრძელი გზა განვლო. ჩვენამდე შემონახულია როგორც

ორიგინალური, ისე ნათარგმნი ჰიმნოგრაფიული თხზულებები. მათ დიდი მნიშვნელობა აქვთ საკუთრივ ქართული და ბიზანტიური მწერლობის ისტორიისათვის. ქართულ ენაზე მოგვეპოვება ისეთი ნათარგმნი ჰიმნოგრაფიული თხზულებები, რომელთა დედნები დღეს დაკარგულად ითვლება.

ჩვენს ხელთ არსებული წყაროების მიხედვით, ქართული ჰიმნოგრაფია VI ს-დან იწყება. ქართული ჰიმნოლოგიის ისტორიას კი ჯერ კიდევ X-XII სს. დაედო სათავე მიქაელ მოდრეკილის, გიორგი მთაწმიდელის, ეფრემ მცირისა და იოანე პეტრიწის მემკვიდრეობაში [26; 14; 15]. XX ს. ჰიმნოლოგიაში განისაზღვრა კვლევის სფეროები: საგალობელთა შემცველი ხელნაწერების აღწერა და კატალოგიზაცია; კოდიკოლოგიურ საკითხთა შესწავლა; ჰიმნოგრაფიული თხზულებების პუბლიკაცია ყველა მნიშვნელოვანი ხელნაწერის გათვალისწინებით; ჰიმნოგრაფიის განვითარების ეტაპებისა და ჰიმნოგრაფიული სკოლების დამსახურების განსაზღვრა, ჰიმნოგრაფიული კრებულების კლასიფიკაცია, ჰიმნოგრაფიული ლიტურგიკული ტერმინების დადგენა, ჰიმნოგრაფიის როლის განსაზღვრა საღვთისმეტყველო-ლიტერატურული აზროვნებისა და საეკლესიო გალობის ისტორიაში, საგალობელთა პოეტიკისა და სიმბოლური აზროვნების შესწავლა.

პუბლიკაციები. ქართულ ჰიმნოგრაფიულ თხზულებათა გამოცემებიდან უნდა აღინიშნოს: ათონის კრებული [1], ძველქართული სასულიერო პოეზია, პ. ინგოროყვას გამოცემა [2], ძლისპირნი [10], ჭილ-ეტრატის იადგარი [11], XVII-XVIII ქართული პოეზიის ისტორიიდან [8], უძველესი იადგარი [7], ნევბირებული ძლისპირნი [5], იოანე მინჩხის პოეზია [4], ქება და დიდება ქართულისა ენისა [9], XII-XIII საუკუნეების ქართული ჰიმნოგრაფია [6], გიორგი მთაწმიდელის „თვენი“, სექტემბრის თვის მასალა [13].

ქართული ჰიმნოლოგიის განვითარებაში მნიშვნელოვან ეტაპი იყო ნ. მარისა და ი. ჯავახიშვილის სამეცნიერო მივლინება სინას მთისა და იერუსალიმის სკრიპტორიუმებში. მათ დაიწყეს აქ დაცული ქართული ხელნაწერების შესწავლა, რომელთა უმეტესობა ლიტურგიკულ-ჰიმნოგრაფიულია. მათი შედგენილი აღწერილობების სამეცნიერო ღირებულება

ჰიმნოგრაფიულ თხზულებათა ტექსტების გამოქვეყნებამაც განსაზღვრა, რადგან სინურ ხელნაწერებში დაცულ საგალობელთა ნაწილის გაცნობა პირველად სწორედ ამ წიგნებით გახდა შესაძლებელი [3; გვ. 14].

ლიტურგიკისა და ჰიმნოგრაფიის შესწავლაში უდიდესი წვლილი მიუძღვის კ. კეკელიძეს. მისი ყურადღება სამეცნიერო მოღვაწეობის დასაწყისშივე მიიპყრო ქართულ წიგნთსაცავებში დაცულმა ლიტურგიკულ-ჰიმნოგრაფიულმა ხელნაწერებმა. მან თავისი კაპიტალური შრომებით მკვიდრი საფუძველი მოუმზადა მეცნიერული ჰიმნოლოგიის განვითარებას, ქართული ჰიმნოგრაფიული და ლიტურგიკული თხზულებების მეცნიერულ კვლევა-ძიებას. გამოავლინა და გამოსცა მრავალი ქართული თუ ბერძნულიდან თარგმნილი ჰიმნოგრაფიული ძეგლი, ახსნა მრავალი ლიტურგიკულ-ჰიმნოგრაფიული ტერმინი, დასახა გზები მომავალი ჰიმნოლოგიური კვლევისათვის [26; 30]. კ. კეკელიძის შრომებმა ქართულენოვანი საგალობლების თავისთავად ღირებულებასთან ერთად განსაზღვრეს ქართულ ხელნაწერებში შემონახული ადრეუბიზანტიური ჰიმნოგრაფიული თხზულებების თარგმანთა მნიშვნელობა, რადგან მათი ნაწილი ბერძნულში დაკარგულია.

კ. ინგოროყვამ ჰიმნოლოგიური საკითხების თავისი კვლევის შედეგებს თავი მოუყარა მონოგრაფიაში *გიორგი მერჩულე*. პრობლემის მისეული განხილვა და დასკვნები საკამათოა. თუმცა, ჰიმნოგრაფიის მიმართ ინტერესი გააქტიურდა [2; 23]. ა. გაწერელიამ შეისწავლა ქართული კლასიკური საგალობლის ვერსიფიკაციის, პოეტიკის, პოეტური მეტყველების საკითხები [16]. გ. იმედაშვილმა კვლევა წარმართა ქართული კლასიკური საგალობლის პოეტური მეტყველებისა და პოეტიკის პრობლემის მიმართულებით [22].

კ. კეკელიძისა და კ. ინგოროყვას ჰიმნოლოგიური მიღწევების გათვალისწინებით, ჰიმნოგრაფიის ფორმისა და შინაარსის საკითხთა კვლევის საფუძველზე თანამედროვე ქართულ ჰიმნოლოგიაში სამი ძირითადი მიმართულება ჩამოყალიბდა, რომელთა მიზნად იქნა დასახული: 1. საგალობელთა შემცველი ხელნაწერების დეტალური აღწერა, გამოცემა, ჰიმნოგრაფიული ტექსტებისა და კრებულების რედაქციული შესწავლა, საგალობელთა სტრუქტურისა და ფორმის საკითხების კვლევა,

რაც, ძირითადად, ხელნაწერთა ინსტიტუტში მიმდინარეობდა და მიმდინარეობს; 2. საგალობლის სტრუქტურის, კომპოზიციის, თემატიკის, მოტივების, ჰიმნოგრაფიის სახისმეტყველების კვლევა; 3. საგალობლის მუსიკალური ბუნების კვლევა.

ჰიმნოგრაფია თავისი ხასიათისა და დანიშნულების მიხედვით ორგვარია: ლიტურგიკული, რომელიც ღვთისმსახურებაში გამოიყენება, და არალიტურგიკული, რომელიც ღვთისმსახურებაში არ გამოიყენება, იგი მხოლოდ საკითხავადაა განკუთვნილი. ამ უკანასკნელს განეკუთვნება ისეთი თხზულებები, რომლებიც საღვთისმეტყველო პრობლემატიკას ასახავენ, დაწერილია პოეტური, მეტწილად, იამბიკოს ფორმით, თუმცა, პოეტური თხზულება არაა. ყოველდღიური საღვთისმსახურო პრაქტიკა თანდათანობით იხვეწებოდა და იცვლებოდა, რაც ყველაზე მეტად ლიტურგიკულ ხელნაწერებს ეხებოდა. ყველა სამონასტრო ცენტრი საერთო ტიპიკალურ წესებთან ერთად თავის ადგილობრივ ტრადიციებსაც ემყარებოდა და ასახავდა ამ მონასტრის სკრიპტორიუმში გადაწერილ ხელნაწერში. ლიტურგიკულ პრაქტიკაში ცვლილებების შეტანა ღვთისმსახურებაში მიმდინარე ახალი მოთხოვნების შესაბამისად მიმდინარეობდა. ცხადია, იცვლებოდა საგალობელთა რეპერტუარიც.

რა შესძინა ქართულმა ჰიმნოგრაფიამ ქართულ სააზროვნო სივრცეს ლიტერატურისა და მუსიკის სფეროში? ქრისტიანულ ტაძრებში თავდაპირველად ფსალმუნები იგალობებოდა. V ს-ში ღვთისმსახურებაში გალობის როლი გაიზარდა და შეიქმნა მონოტროპარები. ჩვენამდე მოღწეული საგალობლების მიხედვით, ქართული ორიგინალური სასულიერო პოეზიის სათავეებთან ასურეთიდან მოსული VI ს. მოღვაწე წმ. შიო მღვიმელი დგას [26, გვ. 124]. ზუსტდება საგალობელთა თარგმნის დაწყების დროც: იგი ღვთისმსახურების ქართულად შესრულებას უკავშირდება. შესაბამისად, საგალობელთა თარგმნა, სხვა აუცილებელ საღვთისმსახურო წიგნებთან ერთად, V ს-დან უნდა დაწყებულიყო.

ქართული ჰიმნოგრაფიის ისტორიაში განსაკუთრებული როლი შეასრულა რამდენიმე ჰიმნოგრაფიულმა სკოლამ,

რომელთა მოღვაწეობა უკავშირდება ამა თუ იმ მიმართულების საღვთისმსახურო პრაქტიკის დამკვიდრებას ქართულ სამონასტრო ცენტრებში ჩვენში და საზღვარგარეთ: 1. პალესტინური, ანუ იერუსალიმურ-საბაწმიდური, და სინური ჰიმნოგრაფიული სკოლა, რომელიც იერუსალიმურ საღვთისმსახურო პრაქტიკას მისდევს; 2. ტაო-კლარჯეთის ჰიმნოგრაფიული სკოლა, რომელშიც კონსტანტინოპოლური და იერუსალიმურ-საბაწმიდური საღვთისმსახურო ტრადიციები შეზავებულია; 3. ათონის საღვთისმეტყველო სკოლა, რომელიც კონსტანტინოპოლურ საღვთისმსახურო პრაქტიკას მისდევდა. აქვე უნდა აღინიშნოს შავი მთის საღვთისმეტყველო სკოლის მოკრძალებული როლიც, რომელსაც მუდმივი ურთიერთობა ჰქონდა ივირონის საღვთისმეტყველო-ლიტერატურულ ცენტრთან; 4. შიომღვიმის, 5. გელათისა და 6. დავით გარეჯის საღვთისმეტყველო სკოლები; 7. მცხეთის საკათალიკოსოს, განსაკუთრებით ანტონ პირველის ჰიმნოგრაფიული სკოლა [33, გვ. 11-12].

ქრისტიანული რელიგია საქართველოში პალესტინიდან უნდა იყოს შემოსული. ამიტომ, სწორედ პალესტინის სხვადასხვა კუთხეში შეიქმნა ყველაზე ადრე საზღვარგარეთის ქართული მწიგნობრული კერები, აქედანვე გავრცელდა და დამკვიდრდა საქართველოში იერუსალიმური ტიპის ლიტურგიკულ-ჰიმნოგრაფიული პრაქტიკა. სამეცნიერო ლიტერატურაში ამით ხსნიან უძველესი ქართული ხელნაწერების პალესტინურ წარმომავლობას [37; 7]. ქართულად თარგმნილი უძველესი საგალობლები თავმოყრილია სინას მთის წმ. ეკატერინეს სახ. მონასტრის ხელნაწერთა კოლექციაში, რომლის მნიშვნელობა ქართული და ბიზანტიური საღვთისმეტყველო ლიტერატურის ისტორიის სრულყოფილად გასააზრებლად დიდია, რადგან მათი ბერძნული ორიგინალები თითქმის მთლიანად დაკარგულია. ამან გაზარდა ქართული თარგმანების მეცნიერული ღირებულება. მთარგმნელობითი საქმიანობით განთქმული იყო იერუსალიმის, სინას მთის, ათონის ქართული მონასტრები, საქართველოში - ტაო-კლარჯეთის, მოგვიანებით გელათის, შიომღვიმის, გარეჯის საღვთისმეტყველო-ლიტერატურული ცენტრები.

ჰიმნოგრაფიის განვითარების ადრეულ ეტაპზე საგალობელი *ლექციონარში* შეჰქონდათ; ქართული ხანმეტი ლექციონარის არსებობას V ს-ში ვარაუდობენ. შემდეგში მას გამოეყო უძველესი იადგარი. იგი მაშინ შეივსო, როდესაც ჟამისწირვებთან ერთად მასში შევიდა პოეტური მონოსტროფები//დასდებლები [9, გვ. 683]. ლექციონარის ჰიმნოგრაფიული მასალა და ფსალმუნი სრულდებოდა *წაქვევით*, რეჩიტატიულად [ტერმინი შეისწავლა მ. თარხნიშვილმა [21]; ხმა არ მიეთითებოდა, ტექსტი წარმოდგენილი იყო ერთი მუხლის დასაწყისით [13, გვ. 039]. ბიზანტიაში წართქმით//რეჩიტაციით შესრულებისთვის საგანგებო ეკფონეტიკური ნიშნები შეიქმნა; ასევე მოხდა ქართულშიც. რეჩიტაციით შესრულებას ადასტურებს რამდენიმე ქართული ხელნაწერი: *გელათის სახარება [XII ს. ფ. 279v]; ხელნ. Q-908; შიომღვიმის ტიპიკონი H-1349 [XIII ს.]*. რეჩიტაცია ყველგან ერთხმიანია, გალობა განსხვავებულია, ბერძნულში ერთხმიანია, ქართულში - მრავალხმიანი.

უძველესი იადგარი. VI ს. ქართულ ლექციონარს გამოეყო იადგარი; სამეცნიერო ლიტერატურაში იადგართა ორი ტიპია გამოყოფილი: 1. უძველესი იადგარი, რომელიც იერუსალიმურ-საბაწმინდური ღვთისმსახურების ტრადიციებს ასახავს; 2. ტაოკლარჯეთის საღვთისმეტყველო-ლიტერატურულ სკოლაში ჩამოყალიბებული დიდი (ახალი) იადგარი. VI-VII სს. ბერძნულენოვან სამყაროში ინტენსიური ჰიმნოგრაფიული შემოქმედებითი მუშაობის შედეგად პოეტური ტროპარებისა და ახალი პოეტური ფორმების – სტიქარონ-კანონების დიდი რაოდენობა მოზღვადა, რაც პირველი ბერძნული დამოუკიდებელი ჰიმნოგრაფიულ-ლიტურგიკული კრებულის შექმნით დასრულდა, რომელსაც *ტროპოლოგიონი* ეწოდა. ეს ბერძნული სახელწოდება და მისი ქართული შესატყვისი იადგარი შემოინახა X ს. სინური ქართული ხელნაწერის ერთმა მინაწერმა: *იადგარი ტროპოლოჯინ* [Sim. 11, 17v]. ტერმინი იადგარი ქართულში საშუალო სპარსულის გზით შემოსული ჩანს და *ხსოვნას*, *სახსოვარს*, *გახსენებას*, *მოგონებას* აღნიშნავს [26, გვ. 597] და მისი შემოღება დაეფუძნა გალობისათვის გამიზნული რეპერტუარის ზეპირად ცოდნას.

ჩვენამდე იადგართა საკმაოდ ბევრმა ნუსხამ მოაღწია. ისინი X ს-ზე გვიან არ შექმნილა. იადგარი ქართული

ღვთისმსახურების განვითარების ადრეული, იერუსალიმური ეტაპის დამახასიათებელი მოვლენაა. ე. მეტრეველმა სინური და პალესტინური წარმომავლობის იადგარები დააჯგუფა მათში მოთავსებული მასალის ხასიათისა და საეკლესიო კალენდრების მონაცემთა გათვალისწინებით: 1. უძველესი იადგარი, გავრცელებული პალესტინაში IX ს. ბოლომდე, დაწერილი პროზით, კალენდრის მიხედვით უძველეს ქართულ იერუსალიმურ ლექციონარს ემთხვევა და მის ჰიმნოგრაფიულ დამატებას წარმოადგენს; ამ იადგარის თავდაპირველი პლასტი ქართულად თარგმნილია არაუგვიანეს VI ს. მეორე ნახევრისა. ამ ჯგუფის ხელნაწერებია Sin.18, Sin.40, Sin.41 და ჭილ-ეტრატის იადგარი H-2143. 2. VIII ს. იოანე დამასკელის მიერ ჰიმნოგრაფიაში ჩატარებული რეფორმის შემდეგდროინდელი ახალი ტიპის იადგარი უძველესი იადგარისაგან განსხვავდება კალენდრით. საგალობლები დაწერილია ახალი ფორმით, ბიზანტიური ლექსით, იგივე რიტმული პროზით, ძლისპირთა მიხედვით. რამდენიმე ხელნაწერში ტექსტს მუსიკალურ-რიტმული პუნქტუაციის ნიშნები ახლავს. ამ იადგარების ბერძნული მოდელი VII-VIII სს. საბაწმიდის ჰიმნოგრაფთა წრეში შეიქმნა, ქართულად იგი უნდა თარგმნილიყო IX ს-ში. იადგარის ამ რედაქციამ განვითარების რთული გზა განვლო.

უძველესი იადგარის ტიპს განეკუთვნებიან, აგრეთვე, პალესტინური წარმომავლობის წვირმისა და იელის იადგარები. რედაქციულად ჭილ-ეტრატის, სინურ, წვირმისა და იელის იადგარებს ერთი რიგისად მიიჩნევენ, თუმცა, ცალკეული ნუსხა თავისებურია. უძველესი იადგარის ნუსხები ერთმანეთისაგან განსხვავდება სისრულით; არც ერთი მათგანი სრულად არ შემონახულა, მაგრამ ურთიერთშეჯერების საფუძველზე შესაძლებელი გახდა მისი არქტიპული სახის რეკონსტრუქცია, რომლის ძირითად ნუსხად უძველესი იადგარის გამომცემლებმა ჭილ-ეტრატის იადგარი აიღეს [7]. ზოგიერთი იადგარის მინაწერში განსაზღვრულია მისი რაობა//დანიშნულება, კერძოდ, ისინი იხსენიებიან როგორც იადგარი საზამთრომ [Sin.1, 123v], იადგარი საწელიწდომ [Sin.65, 167v]; იადგარანი დაჩხრკილანი [Sin.40]; იადგარი საზამთრომ და საზატიკომ [Sin.64, 159r] [3, გვ. 139]. უძველესი იადგარის თითქმის ყველა ნუსხა ორ საზღვარგარეთულ ქართულ საღვთისმეტყველო ცენტრშია შექმნილი:

პალესტინურ არეალში - წმ. საბას მონასტერი, ხარიტონის ლავრა, პალავრა - და სინას მთის სამონასტრო კერებში. სამეცნიერო ლიტერატურაში ისიც გაირკვა, რომ ეს ორი ცენტრი დამოუკიდებლად ქმნიდა უძველესი იადგარის ერთმანეთისგან განსხვავებულ, მაგრამ ძირითადად ერთი ტიპის რედაქციას. უძველესი იადგარის მოქმედების ქრონოლოგიურ არეალში შექმნილ საგალობელს ფორმა, ე. ი. სალექსთწყობო სისტემა არ აქვს, იგი პროზაულია. ფორმაზე მსჯელობა შეიძლება X ს-დან, როდესაც ჰიმნოგრაფიაში ჩნდება წყობილი სიტყვით, იამბიკოთი და საერო პოეზიის ფორმებით [შაირითა და ფისტიკაურით] შესრულებული საგალობლები.

იადგარში მოთავსებული ჰიმნოგრაფიული მასალა მრავალფეროვანია: მონოსტროფული ტროპარები; სტიქარონები, რომლებიც რამდენიმე სტროფისგან შედგება; სრული და არასრული ჰიმნოგრაფიული კანონი. VIII ს. დამკვიდრდა ჰიმნოგრაფიული კანონი, რომელიც აგებულია 9 ბიბლიური გალობის მოდელზე. თითოეულ გალობას სახელი ბიბლიურის კვალობაზე ეწოდა პირველი სიტყვის//სიტყვების მიხედვით. ქართულმა ჰიმნოგრაფიამ ეს სახელწოდებები შემოინახა, ბერძნულში დაიკარგა და მხოლოდ რიცხვით აღინიშნებოდა. IX საუკუნიდან II გალობა ამოვარდა, მაგრამ X ს-ში აღადგინეს იოანე მინჩხმა და მიქაელ მოდრეკილმა, იგი გიორგი მთაწმიდლის *თვენშიც* გვხვდება. საბოლოოდ კი ქართულ ჰიმნოგრაფიაშიც დაიკარგა [28, გვ. 21-41]. ჰიმნოგრაფიულ კანონებს, მიუხედავად იმისა, აქვთ თუ არა მეორე გალობა, დაერთვით მეათე [ფს. 148], რომელიც კანონის სტრუქტურული მოწესრიგებისათვის შეიქმნა.

ყოველ გალობას წინ უძღვის ძლისპირი, რომელიც გალობის პირველ ტროპარად ითვლება და მითითებულია დასაწყისი სიტყვით//სიტყვებით, რაც იმას ნიშნავს, რომ მგალობელმა ისინი ზეპირად იცოდა. ძლისპირი მიუთითებდა საგალობლის კილოს, ანუ მელოდიას, რომლითაც სრულდებოდა იგი. ძლისპირი ლექციონარებში არ გვხვდება, მას ჰიმნოგრაფიის განვითარების ადრეული ეტაპი არ იცნობს. გვხვდება უძლისპირო კანონებიც.

IX ს-დან იადგარში შეაქვთ ქართული ეკლესიის იმ წმინდანთა სახელზე შექმნილი საგალობლები, რომელთაც მსოფლიო ეკლესიის წმინდანის სტატუსი მიენიჭათ. მაგ., კილ-

ეტრატის იადგარში [H-2123] პირველად შეიტანეს აბოსადმი მიძღვნილი საგალობელი. პალესტინასა და სინაზე მოღვაწე ქართველ ჰიმნოგრაფთაგან ცნობილია ბასილი საბაწმიდელის, ფილიპე ბეთლემელის, იოანე-ზოსიმეს, გეორგის სახელები [3, გვ. 149-152; 26, გვ. 732-3; გვ. 857-8; 29, გვ. 163]. X ს-ში შეიქმნა ეროვნული ცნობიერებისა და მესიანური იდეის შემცველი იოანე-ზოსიმეს სახელით ცნობილი ოთხ სინურ ხელნაწერში დაცული საგალობელი *ქება და დიდება ქართულისა ენისა*.

პალესტინის ქართულ სამწიგნობრო-საღვთისმეტყველო კერებში ჩამოყალიბებულმა უძველესმა იადგარმა ასახა ღვთისმსახურების იერუსალიმური პერიოდის ბერძნული და ქართული ჰიმნოგრაფიის განვითარების რამდენიმე საუკუნის ისტორია. უძველესი იადგარის არც ერთი ხელნაწერი არ არის ნევემირებული, არ აქვს რიტმული პუნქტუაციის ნიშნები. მასში დაცულ საგალობელთა უდიდესი ნაწილი ბერძნულიდანაა ნათარგმნი.

ტაო-კლარჯეთის ჰიმნოგრაფიულ სკოლას საფუძველი წმ. გრიგოლ ხანცთელმა ჩაუყარა. გეორგი მერჩულემ თავის ჰაგიოგრაფიულ თხზულებაში აღნიშნა მის მიერ *საწელიწდო იადგარის* დაწერის ფაქტი. პ. ინგოროყვამ მიქაელ მოდრეკილის იადგარში ავტორის სახელწაუწერლად შეტანილი საგალობლების ნაწილი გრიგოლ ხანცთელს მიაკუთვნა [23, გვ. 771], რაც სამეცნიერო ლიტერატურაში არ იქნა გაზიარებული. შემდგომმა კვლევამ აჩვენა, რომ ამ საგალობელთა დიდი ნაწილი ბერძნულიდანაა თარგმნილი და მათი ავტორი იოანე დამასკელია. მისაღები ჩანს ის ვარაუდი, რომ მიქაელ მოდრეკილის იადგარისათვის საფუძველი გრიგოლ ხანცთელის *საწელიწდო იადგარი ყოფილიყო*. გრიგოლს იგი უნდა შეედგინა კონსტანტინოპოლში მოგზაურობის შემდეგ; ამ დროისათვის VIII ს-ში ბიზანტიურ ჰიმნოგრაფიაში იოანე დამასკელის, კოზმა იერუსალიმელისა და ანდრია კრიტელის რეფორმები უკვე დასრულებულია.

დიდი (ახალი) იადგარი. „საუნჯე X საუკუნისა“ [მ. ჯანაშვილი] – მიქაელ მოდრეკილის ჰიმნოგრაფიული კრებული S-425 (978-988 წწ.) ამჟამად შეიცავს 544 გვერდს და 200-მდე საგალობელს. კრებულში მოთავსებულია ცნობილი ბიზანტიელი ჰიმნოგრაფების თხზულებათა ძველი ქართული თარგმანები და ქართველი ჰიმნოგრაფების – იოანე მინჩხის,

იოანე ქონქოზისძის, ეზრას, კურდანამს, სტეფანე სანანოდსძე-
ჭყონდიდელის, იოანე მტბევრის, თვით მიქაელ მოდრეკილის
ჰიმნოგრაფიული მემკვიდრეობა, რითაც იადგარი
ანთოლოგიის ღირებულებას იძენს. ამას კრებულში ჩართული
ლიტერატურულ-ისტორიული ცნობების შემცველი ანდერძ-
მინაწერები მიუთითებენ. იადგარი იმითაცაა მნიშვნელოვანი,
რომ საგალობლებს მუსიკალური ნიშნები ახლავს,
ნევმირებულია, რითაც ჰიმნოლოგ მუსიკათმცოდნეთა
ყურადღებას იმსახურებს. იადგარის შედგენის ისტორიას
მიქაელ მოდრეკილი თავად გვიამბობს, მან შეკრიბა ქართული
და ბერძნულიდან თარგმნილი მეხური ძლისპირები (S-425, 24r)
და საგალობლები, რომლებიც კილოს სისწორისა და სანოტო
ნიშნის მიუცთომლობით შეიტანა კრებულში (S-425, 262r).
ანდერძ-მინაწერებიდან ჩანს, რომ ნევმები პირველს მიქაელს არ
დაუსვამს, ისინი გადმოტანილია ჩვენთვის უცნობი
დედნებიდან; მიქაელის სიტყვები, რომ ქართულ ენაზე
არსებული ნევმირებული საგალობლები იპოვა, მოწმობს ამ
ტიპის ხელნაწერების უკვე არსებობას.

განსაკუთრებული ღირებულება ენიჭება ტერმინების
მეხელისა და *მეხურის* სწორ ინტერპრეტაციას. ვ. კეკელიძემ ამ
ტერმინებში გამოყო ძირი *ეხოს*, რომელიც ბერძნული
წარმომავლობისაა და ხმას ნიშნავს. ლ. ჯღამაიამ მიაკვლია
ცნობას *მეხურის* შესახებ გიორგი მთაწმიდელის *თვენის* ორ
ანდერძში. მან გაიზიარა ვ. კეკელიძის მოსაზრება და *მეხური*
ხმით შესასრულებელი საგალობლის აღმნიშვნელ მუსიკალურ
ტერმინად მიიჩნია. ე. მეტრეველმა გამოკვლევაში *მეხელისა* და
მეხურის რაობის განსაზღვრისას ყურადღება მიაქცია
მელქისედეკ კათალიკოსის ანდერძს, რომელშიც
ერთმანეთისაგან გარჩეულია ახალი და მეხური იადგარები,
რომელთაც სახელები სხვადასხვა ნიშნის მიხედვით აქვს
შერქმეული. მან მელქისედეკისა და გიორგი მთაწმიდელის
ცნობებზე დაყრდნობით *მეხური* იადგარი სასწავლო
დანიშნულებისად მიიჩნია [30, 169].

ნევმირებული მხოლოდ რამდენიმე ქართული
ხელნაწერია: Sin.1, Sin.14, მიქაელის იადგარი (S-425) და
იორდანეს კრებული (A-603). მეხური იადგარის ნევმირება, ე. ი.
საგალობელთა ნოტირება, იმას ნიშნავს, რომ მეხელები
საგალობელთა მუსიკალურად გამწყობნი, პროფესიონალი

მუსიკოსები იყვნენ. მეხელს მეხური საგალობლის წერისას უნდა დაეცვა „კილოს სიმართლე და სისწორე“ და „უცთომელობა ნიშანთა“ [მიქაელ მოდრეკილი], „დასდებლის ძალა და შენაწევრება“ [გიორგი მთაწმიდელი]. მეხურ იადგარს ქმნიდა მეხელი, რომელიც პოეტიც იყო კომპოზიტორიც. მეხური იადგარები XI ს-დან უკვე აღარ იქმნებოდა და მეხელთა მოღვაწეობის ხანაც დასრულდა [30; 39].

X-XI სს. მიჯნაზე საგალობლების დიდმა ნაწილმა იადგარებიდან გადაინაცვლა ახალი ტიპის ჰიმნოგრაფიულ კრებულებში – თვენებში, მარხვანებში, პარაკლიტონებში, რომლებიც იადგართა პარალელურად უკვე X ს-დან არსებობდა. ბერძნული ირმოლოგიონის კვალობაზე IX-X სს. ქართულად შეიქმნა *ძლისპირნი* და *ღმრთისმშობლისანი*. ბერძნულისათვის ამგვარი სახელწოდება უცნობია. *ღვთისმშობლისანის* გამოყენება ქართული მოვლენაა, რაც უნდა აიხსნას საქართველოს ღვთისმშობლისადმი წილხვედრილობით. ძლისპირთა უმთავრესი ფუნქცია იყო ბიბლიურ გალობებსა და სხვადასხვა ჰიმნოგრაფიულ კანონებს შორის კავშირის დამყარება.

ბიზანტიურ ჰიმნოგრაფიაში VIII ს-ში იოანე დამასკელის, კოზმა იერუსალიმელისა და ანდრია კრიტელის მოღვაწეობის დროს შემუშავდა კრებული *ოქტოიხოსი*, ქართულად *რვაჯმანი*, რომელშიც მოთავსებულია შვიდეულის დღის საგალობლები. ბერძნულ ლიტურგიკულ პრაქტიკაში VIII ს-მდე ყველა საგალობელი ოთხ ხმაზე იქმნებოდა და სრულდებოდა, VIII ს-დან მას დაემატა ოთხი ხმა, მათ ქართულში *გუერდნი//გერნი* ეწოდებოდა. ქართულ *ოქტოიხოსში* მოთავსებული იყო პირველი ოთხი, ძირითადი ხმის საგალობლები და მას ეწოდა *ჯმანი*, ხოლო მეორეში, *პარაკლიტონში* [ნუგეშინისსაცემელი], ოთხი დამატებითი [პლაგალური] ხმის საგალობლები განთავსდა, მას ეწოდა *გუერდნი*. პარაკლიტონის საბოლოო რედაქცია გიორგი მთაწმიდელის თარგმანით დამკვიდრდა.

X ს-ში ცალკე კრებულად ჩამოყალიბდა ქართული ორიგინალური *მარხვანი*, რომლის პირველი რედაქცია იოანე მინჩხს ეკუთვნის [5], ხოლო მეორე რედაქცია - გიორგი მთაწმიდელს. მარხვანის გაგრძელებაა „ზატიკნი“, დღესასწაულებზე შესასრულებელ საგალობელთა კრებული [26, გვ. 595]. მათი ცალ-ცალკე კრებულებად ჩამოყალიბებამდე

დიდმარხვის, აღდგომისა და ბრწყინვალე შვიდეულის საგალობლები ერთ კრებულში იყო გაერთიანებული და *ბუედრნი* ერქვა, რომლის თავდაპირველი ნიმუში ქართულ ჰიმნოგრაფიულ კრებულთა შორის ჭილ-ეტრატის უძველეს იადგარშია დაცული.

ათონის ჰიმნოგრაფიული სკოლა. იადგართა ბუნებრივი გავრძელება იყო *თვენის* სახელით ცნობილი იადგარისგან თვისებრივად განსხვავებული ჰიმნოგრაფიული კრებული. თვენის პირველი რედაქცია წმ. ეფთვიმე მთაწმიდელს ეკუთვნის. იგი გარდამავალი საფეხურია იადგარებიდან გიორგი მთაწმიდელის თვენის რედაქციამდე. გიორგი მთაწმიდელმა საეკლესიო კალენდრისა და დიდი სვინაქსარის მასალის საფუძველზე შეადგინა 12 თვის საგალობელთა კრებული *თთუენი*. ძველ კრებულებში კალენდარული თანმიმდევრობით სექტემბრიდან აგვისტოს ჩათვლით მოთავსებული ყოველი თვის საგალობლებიდან მან გამოარჩია საუკეთესონი, შეუდარა ბერძნულ დედნებს, პოეტურად და მუსიკალურად გააწყო ისინი. რაც აკლდა, თავად თარგმნა ბერძნულიდან და ასე შექმნა სრული და უნაკლულო *თთუენი*. გიორგი მცირემ გიორგის თვენს უწოდა „*გურგენი კათოლიკე ეკლესიისაჲ, შემკული თუალითა და ანთრაკითა*“. სისრულით ამ ტიპის თვენი ბერძნულ ენაზეც არ არსებობდა [26, გვ. 226]. გიორგის *თვენის* წყაროები მისსავე ანდერძებშია დასახელებული: 1. ანტიოქიაში წმ. პეტრე მოციქულის სახელობის ტაძარში დაცული *სათუეჲ*, 2. წმ. სვიმეონ საკვირველთმოქმედის მონასტერში დაცული თვენი; 3. კონსტანტინოპოლის აია სოფიის მონასტრის თვენი. დადგინდა, რომ გიორგი მთაწმიდელი ანგარიშს უწევს იერუსალიმურ-საბაწმიდურ ტრადიციასაც, რადგან საქართველოში XII საუკუნეშიც გრძელდებოდა იერუსალიმური და კონსტანტინოპოლური საღვთისმსახურო წესების თანაარსებობა [25, გვ. XV]. იადგარში შეტანილი იყო ქართველ წმინდანთა სახელები: წმ. ნინო, წმ. შუმანიკ დედოფალი, წმ. აბო თბილელი, წმ. კონსტანტი კახი. გიორგიმ *თვენში* შეიტანა იოდასაფის, წმ. ნინოს, წმ. ილარიონ ქართველისა და წმ. ეფთვიმესადმი მიძღვნილი საგალობლები. გიორგის *თვენმა* ლიტურგიკული პრაქტიკიდან განდევნა მანამდე არსებული ჰიმნოგრაფიული კრებულები და იგი, XII ს.

I მეოთხედში არსენ ბერის მიერ შესწორებული, დარჩა ერთადერთ მოქმედ კრებულად.

გიორგი მთაწმიდელმა დიდი დრო მოანდომა *პარაკლიტონის* ბერძნულიდან ქართულად თარგმნას, რომელშიც რვა ხმის საგალობლები განლაგებულია კვირისა და სადა დღეების მიხედვით. მისი ავტოგრაფის შედგენის დროდ 1057-1060 წლებია მიჩნეული [29, გვ. 18-26]. გიორგი მთაწმიდელს ეკუთვნის სხვა ჰიმნოგრაფიული კრებულებიც: *ზატიკნო*, *დიდნი მარხვანი*, რომელშიც ანდრია კრიტელის *დიდი კანონის* თარგმანი შეიტანა; *სტიქარონნი საწელიწდონი დღესასწაულისანი*, ახალი აღთქმისთვის დართული იამბიკოები.

ივირონის მონასტერში მოღვაწეობდნენ ცნობილი ქართველი ჰიმნოგრაფები: ბასილი ბაგრატის ძე მთაწმიდელი, ზოსიმე და ეზრა მთაწმიდელები; გიორგი მთაწმიდელისადმი მიძღვნილი საგალობლები გიორგის მოძღვარს გიორგი შავმთელს შეუქმნია [მეტრეველი].

შავ მთაზე ეფრემ მცირემ შეადგინა *მარხვანის* ახალი რედაქცია, შექმნა იამბიკოები. არალიტურგიკული ჰიმნოგრაფიიდან მან თარგმნა გრიგოლ ღვთისმეტყველის გნომური ლექსები და გააერთიანა *ასეული იამბიკოს* სახელწოდებით [15]. აქვე მოღვაწეობდა არალიტურგიკული საგალობლების ავტორი თეოფილე ხუცესმონაზონი.

ჰიმნოგრაფია გელათის საღვთისმეტყველო სკოლაში წარმმართველი არ ყოფილა, მაგრამ არსენ იყალთოელი, იეზეკიელი, იოანე პეტრიწი, პეტრე გელათელი წერდნენ სახისმეტყველებითად და ვერსიფიკაციულად საყურადღებო იამბიკოებს. XII-XIII სს. შეიქმნა საღვთისმეტყველო-ფილოსოფიური სიღრმით და სიმბოლური აზროვნებით გამორჩეული საგალობლები: დავით აღმაშენებლის *გალობანი სინანულისანი*, დემეტრე-დამიანეს იამბიკოები, ნიკოლოზ გულაბერისძის *გალობანი სუეტისა ცხოველისანი*, თამარ მეფის სახელით ცნობილი იამბიკოები *ცასა ცათასა* და *ქალწულებრივთა*, იოანე ანჩელის *გალობანი ანჩისხატისანი*, იოანე შავთელის *გალობანი ვარძიისა ღმრთისმშობლისანი*, არსენ ბულმაისიძისძის საგალობლები მარტყოფის მაცხოვრის ხელთუქმნელი ხატის, წმ. ნინოს, შიო მღვიმელის თემაზე,

აზუსერისძე ტბელის ორი, საბა სვინგელოზის ერთი [6] და არსენ ჭყონდიდელის ექვსი ჰიმნოგრაფიული კანონი.

ქართული ჰიმნოგრაფიის ისტორიაში ახალი ეტაპია XVII-XVIII სს., როდესაც საგალობლები ეროვნულ წმინდანთა თემაზე შეიქმნა. ამ საქმის მესვეური დავით გარეჯის საღვთისმეტყველო-ლიტერატურული ცენტრი იყო. XVII-XVIII სს. შეიქმნა ნიკოლოზ მაღალაშვილის, სულხან-საბა ორბელიანის, გრიგოლ ვახვახიშვილი-დოდორქელის, ბესარიონ ორბელიშვილის, მარიამ-მაკრინა ბაგრატიონის, იესე ერისთავის, ნიკოლოზ ჩერქეზიშვილის, რომანოზ ერისთავის, ანტონ კათოლიკოსის საგალობლები. ჩამოყალიბდა ახალი ტიპის კრებული *სადღესასწაულო*, რომლის პირველი რედაქცია დავით გარეჯის ლავრის საღვთისმეტყველო სკოლის მამამთავარს ონოფრე გარეჯელს [მაჭუტაძეს] ეკუთვნის [A-160, 1699 წ.]. მასში X-XII სს. საგალობლებიც დასტურდება. გამოვლინდა სადღესასწაულოს ერთმანეთისაგან განსხვავებული რედაქციები: ე. წ. ტრადიციული, ბესარიონ ორბელიშვილის, დომენტი კათოლიკოსის, დომენტი ჯანდიერისშვილის, ეფთვიმე ბარათაშვილის, ალექსი მესხიშვილის, ანტონ კათოლიკოსისა [8].

საგალობელთა პოეტიკა. ქართულ ჰიმნოგრაფიაში საგალობლის რამდენიმე სალექსწყობო ფორმა დასტურდება: 1. ე. წ. პროზაული საგალობელი; 2. სტროფული საგალობელი, რომლის საზომი, თემატიკა და მელოდია ძლისპირითაა განსაზღვრული და 3. იამბიკო. ე. წ. პროზაული ფორმები რიტმულად ორგანიზებულია, მაგრამ სალექსო საზომი არ აქვს. ჰიმნოგრაფიულ თხზულებათა ვერსიფიკაციული კანონზომიერებების დადგენისას საგალობლის სამი ფორმა გამოიყო: 1. *სილაბურ-მუხლედოვანი ლექსი*, ანუ ბველ-ქართული კლასიკური ლექსი; 2. *სილაბური უკვეთელი ლექსი*; 3. *წყობილი სიტყვა რიცხუედი*, მოკლედ - *წყობილი სიტყვა*, თავისუფალი უმარცვლედო ლექსი [23, გვ. 557-558]. იამბიკურ საგალობლებში მეტრული პუნქტუაციის, წერტილების მიხედვით შენიშნულია, რომ ყოველ ტროპარში ყოველი სტრიქონი თანაბარმარცვლედოვნების პრინციპითაა აგებული.

სტროფული ლექსი, 3. ინგოროყვას ტერმინოლოგიით, სილაბური უკვეთელი ლექსი, საგალობლის კლასიკური ფორმაა, რომელიც სტროფების მარცვალთა

თანაბარზომიერებას ემყარება. ქართულ ჰიმნოგრაფიაში იგი ბერძნულის კვალობაზე შემოვიდა და ძლისპირ-ტროპარტა სისტემას დაეფუძნა. მასში გამოიყენება სალექსთწყობო საშუალებები: რეფრენი, ანაფორული კომპოზიცია, ევფონია და სხვანი, მაგრამ ლექსად არ აღიქმება. არც იამბიკოა ქართული ეროვნული სალექსთწყობო სისტემის შემადგენელი ნაწილი. იამბიკოს ტაეპები იშვიათადაა გართმული, უმეტესად ღარიბი, ემბრიონალური რითმაა. რითმული ფერადოვნებით გამოირჩევიან ბორენასა და დემეტრე-დამიანეს იამბიკოები, რომლებშიც რითმა ორ და სამმარცვლიანია. ისინი იამბიკოს კლასიკურ ნიმუშებად შეიძლება მივიჩნიოთ, რაც მათი ღრმა სიმბოლოზობითაც აიხსნება. ქართულ ჰიმნოგრაფიაში გამოყენებული ქართული ეროვნული სალექსთწყობო ფორმა თექვსმეტმარცვლიანი შაირისა ჰიმნოგრაფიაში მხოლოდ ცალკეულ შემთხვევებში ვლინდება. იგივე შეიძლება ითქვას ათმარცვლიან საზომზეც, რომელიც ოცმარცვლიანი ლექსის ერთ-ერთი სახეობაა. X-XII სს. ქართულ ჰიმნოგრაფიაში გვაქვს თექვსმეტმარცვლიანი საზომით დაწერილი რამდენიმე ნიმუში, მაგ., ფილიპესა და გეორგის საგალობლები [3].

საგალობელთა მუსიკალური ბუნება. ჰიმნოლოგიური პრობლემატიკის ერთ-ერთი პრინციპული საკითხია ქართული საეკლესიო გალობის მრავალხმიანობა, ქართული გალობის კილოების არსებობა, რაც უკავშირდება ქართული გალობის ეროვნულ საფუძველზე განვითარებას. ქართული გალობა, ბერძნულისაგან განსხვავებით, მრავალხმიანია. მრავალხმიანობა უძველესი ქართული მუსიკის სააზროვნო კატეგორიაა.

ჩამოყალიბდა ორი თვალსაზრისი: 1. ქართული გალობის მრავალხმიანობა X საუკუნის შემდგომი მონაპოვარია; 2. მუსიკათმცოდნეთა შეხედულებით, ქართული საეკლესიო გალობა ჰიმნოგრაფიის განვითარების ადრეული ეტაპიდანვე უნდა ყოფილიყო ორიგინალური, მრავალხმიანი. ქართულ საეკლესიო გალობაში ისევე შევიდა წინარექრისტიანული მრავალხმიანობა, როგორც ჰიმნოგრაფიულ პოეზიაში წინარექრისტიანული ქართული ლექსის უძველესი სალექსო საზომები, თექვსმეტმარცვლიანი შაირი და ფისტიკაური; როგორც ქრისტიანულ ხუროთმოძღვრებაში – ანტიკური, ძველბერძნულ-რომაული არქიტექტურის ფორმები.

მრავალხმიანობა და ქართული ლექსის საზომების საეკლესიო გალობაში შესვლა ქართული ეროვნული ფენომენის სიძლიერეზე მეტყველებს.

ბერძნული და ქართული ნევმური სისტემა ერთმანეთისგან განსხვავდება. ბერძნულ ხელნაწერებში საგალობელს ნევმები მიწერილი აქვს სტრიქონსზემოთ ერთ ხაზზე, ქართულში ნევმები განლაგებულია სტრიქონსზემოთ და სტრიქონსქვემოთ, რაც ქართული გალობის მრავალხმიანობას აჩვენებს. ივანე ჯავახიშვილს ქართული გალობის მრავალხმიანობა უეჭველ ფაქტად მიაჩნდა X ს-ში მაინც, თუ უფრო ადრე არა [38]. ქართული გალობის მრავალხმიანობასთან დაკავშირებული ტერმინოლოგია ყალიბდება X-XII სს., იგი საღვთისმეტყველო-ფილოსოფიური თვალსაზრისით განაზოგადა იოანე პეტრიწმა XII ს-ში. ქართული გალობის მრავალხმიანობის კანონიკურობას ადასტურებს გიორგი მთაწმიდელის პოლემიკა ანტიოქიის პატრიარქთან, რომელსაც ივირონის მონასტრის წინამძღვარმა დაუმტკიცა ქართული ეკლესიის საუკუნეობრივი დამოუკიდებლობა და სამოციქულო წილხვედრილობა. წმიდა მამა თავის პოზიციას ასე თამამად ვერ გამოხატავდა, ქართული საეკლესიო გალობის მრავალხმიანობა დიდი ხნის დაკანონებული რომ არ ყოფილიყო. დავიმოწმებ კიდევ ერთს: 1065 წელს კონსტანტინოპოლში ჩასულმა გიორგიმ ბიზანტიის იმპერატორს წარუდგინა 80 ობოლი ბავშვი, რომლებმაც მის საამებლად გალობა ბერძნულად შეასრულეს, ე. ი. ერთ ხმაში იგალობეს, რაც იმპერატორმა აღნიშნა კიდევ. ეს იმას ნიშნავს, რომ იმპერატორისთვის ცნობილი იყო ქართული გალობის ბერძნულისაგან განსხვავებული თვისება - მრავალხმიანობა. ამას მოწმობს გიორგი მერჩულის აქცენტირებული სიტყვებიც - *ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის და კვრიელეისონი ბერძულად ითქუმის*, რომელიც ერთმანეთს უპირისპირებს ქართულ და ბერძნულ ლიტურგიკასა და გალობის განსხვავებულ ხასიათს. ქართულად ჟამისწირვა მხოლოდ ქართულენოვნებას არ გულისხმობს, იგი ქართული ბუნების მინიჭებას გულისხმობს ქართული ჟამისწირვის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილისათვის - გალობისათვის, რაც მის მრავალხმიანობაში გამოიხატებოდა; *კვრიელეისონის ბერძულად თქუმა [უფალო შეგვიწყალებ]*, ბერძნული

ტრადიციის კვალობაზე მის შესრულებას - ერთ ხმაში გალობას ნიშნავს [34, 23-54].

XII ს-ში ქართული გალობის მრავალხმიანობის საღვთისმეტყველო-ფილოსოფიური ბუნება განაზოგადა იოანე პეტრიწმა პროკლე დიადოხოსის თხზულების ქართული თარგმანისათვის დაწერილ *განმარტებათა ბოლოსიტყვაში*, რომელშიც პეტრიწმა ქართულ გალობაში სამი ხმა გამოყო: *მზახრ* (პირველი), *ჟირ* (მეორე), *ბაშ* (მესამე).

ჰიმნოგრაფიული ტექსტის გალობისას *ხმის დადების* ტექნიკამ განაპირობა პოეტური ტექსტის სხვადასხვაგვარი რიტმული დაყოფა; X-XI ს-ის ქართულ ჰიმნოგრაფიაში სხვადასხვა მელოდიური სტილის - *მცირედგამშვენებულის* *გამშვენებულისა* და *ჭრელის* - თანაარსებობაა ნავარაუდები, რის საფუძველსაც XIII ს-ის 30-იანი წლების ხელნაწერის A-85-ის მონაცემები იძლევა [A-85, 238v]. კერძოდ, აქ დადასტურებულია გამშვენებული სტილის ყველაზე განვითარებული ნაირსახეობის - *ჭრელის* არსებობა, რომლის არსი და რაობა სამეცნიერო ლიტერატურაში ახსნილი არ არის. ამ პერიოდში ბიზანტიურ ჰიმნოგრაფიაში მიმდინარეობდა რეფორმა და მკვიდრდებოდა ახალი მელოდიური სტილი, რაც იოანე კუკუზელის სახელს დაუკავშირდა [31, გვ. 63-64; 35, გვ. 103]. მელოდიები გამდიდრებულია, მაგრამ კანონიკური სტრუქტურა მკაცრადაა დაცული. ამ ახალ მელოდიურ სტილს კეთილხმოვანი - *კალოფონური* სტილი ეწოდება [35, გვ. 103]. XIX ს. მგალობლებმა ზეპირად იცოდნენ საგალობელთა მთელი წლის რეპერტუარი, მნემონური ნიშნები კი მათ სჭირდებოდათ მელოდიის დამახსოვრების მნემოტექნიკურ საშუალებად. ალექსანდრე და გაბრიელ ეპისკოპოსების თაოსნობით ქართული საეკლესიო საგალობლები ნოტებზე გადაიღეს ფილ. ქორიძემ, ძმებმა კარბელაშვილებმა, რაჟ. ხუნდაძემ, ექვთ. კერესელიძემ.

ქართული ჰიმნოგრაფია არაა მხოლოდ ქართული საღვთისმეტყველო კულტურის კუთვნილება. იგი მნიშვნელოვანია მთელი ქრისტიანული სამყაროსათვის, როგორც, ერთი მხრივ, ერთ-ერთი უძველესი ქრისტიანული ქვეყნის ეროვნული სამგალობლო ტრადიციების გამოხატულება და, მეორე მხრივ, ზოგადად ქრისტიანული საღვთისმეტყველო-სამგალობლო კულტურის შემადგენელი

ნაწილი. ქართული საგალობელი, ლოგოსისა და მელოსის ნაზავი, ეროვნულ ფესვებს მიესადაგა და ფორმის თვალსაზრისით ერთდროულად წარმოჩნდა, როგორც ქართული მწერლობის უძველეს ტრადიციებზე დაფუძნებული და როგორც სიახლე, ქრისტიანული სიმბოლოებით გაჯერებული შინაარსობრივ-მსოფლმხედველობრივი თვალსაზრისით. ქართული ჰიმნოგრაფიის მდიდარმა სამეტყველო ენამ დიდი როლი შეასრულა ქართული მხატვრული ლიტერატურის პოეტური ენის განვითარებაში, ქართულმა სიტყვაკაზმულმა ლიტერატურამ აითვისა ჰიმნოგრაფიაში გამოყენებული ბიბლიური ჰიპოდიგმურ-პარადიგმული სტრუქტურის პრინციპები, გამომსახველობითი საშუალებები, რომლებმაც გაამდიდრეს ქართველ მწერალთა მხატვრული თვალთახედვა და გაზარდეს მათი სააზროვნო სივრცე.

დამოწმებული ლიტერატურა:

წყაროები:

1. ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წლის ხელთნაწერი აღაპებით, საიუბილეო გამოცემა საეკლესიო მუზეუმისა, მ. ჯანაშვილის რედ., ტფ., 1901.
2. ინგოროყვა პ., *ძველქართული სასულიერო პოეზია*, I, თბ. 1913.
3. Март Н. Я., *Описание рукописей Синайского монастыря*, Тб. 1940.
4. იოანე მინჩხის *პოეზია*, გამოსაცემად მოამზადა და გამოკვლევა დაურთო ლელა ხაჩიძემ, თბ. 1987.
5. *ნევმირებული ძლისპირნი*, გამოსცა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო გულნაზ კიკნაძემ, თბ. 1982.
6. სულავა ნ., *XII-XIII საუკუნეების ქართული ჰიმნოგრაფია*, თბ. 2003.
7. *უძველესი იადგარი*, გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს ელენე მეტრეველმა, ცაცა ჭანკიევმა და ლილი ხევსურიანმა, თბ. 1980.
8. ქავთარია მ., *ძველი ქართული პოეზიის ისტორიიდან (XVII-XVIII სს)*, თბ. 1977.
9. *ქება და დიდება ქართულისა ენისა*, გამოსაცემად მოამზადა ტ. ფუტკარაძემ, თბ. 2000

10. ძლისპირნი, გამოსაცემად მოამზადა და გამოკვლევა დაურთო ელენე მეტრეველმა, თბ. 1971
11. ჭილ-ეტრატის იადგარი, გამოსაცემად მოამზადეს ა. შანიძემ, ა. მარტიროსოვმა, ა. ჯიშიაშვილმა, თბ. 1977
12. ჯავახიშვილი ი. სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, თბ. 1947.
13. ჯღამაია ლ., გიორგი ათონელის „თვენი“, სექტემბერი, თბ. 2007.

სამეცნიერო ლიტერატურა:

14. ბეზარაშვილი ქ., „ეფრემ მცირე, ელინოფილები და ბერძნულ-ქართული ლექსწყობის საკითხები“, ფილოლოგიური ძიებანი, II, კ. კველიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის გამოც., თბ. 1995.
15. ბეზარაშვილი ქ., „ეფრემ მცირის შეხედულებები კლასიკური სალიტერატურო ფორმისა და ქრისტიანული შინაარსის ურთიერთმიმართების შესახებ“, ლიტერატურული ძიებანი, XIX, თბ. 1998.
16. გაწერელია ა., „ქართული ჰიმნოგრაფიისა და ვერსიფიკაციის საკითხები“, რჩეული ნაწერები, 3(2), ვერსიფიკაცია, თბ. 1981.
17. გრიგოლაშვილი ლ., დავით აღმაშენებლის „გალობანი სინანულისანი“, თბ. 2005.
18. დოლიძე დ., „დოგმა და ტრადიცია საეკლესიო მუსიკაში“, ქართული საეკლესიო გალობა, ერი და ტრადიცია, თბ. 2001.
19. დულაშვილი ე., ღვთისმშობლის აღმნიშვნელი ეპითეტები იოანე დამასკელის ღვთისმშობლის მიძინებისა და შობის კანონებში, მრავალთავი, კ. კველიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის გამოც. თბ. 2005.
20. ერქვანიძე მ., „ქართული მრავალხმიანობის შესახებ“, სასულიერო და საერო მუსიკის მრავალხმიანობის პრობლემები, ვანო სარაჯიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო კონსერვატორიის სამეცნიერო შრომების კრებული, მიძღვნილი ქრისტიანობის 2000 წლისთავისადმი. საერთაშორისო კონფერენციის მასალები ქართულ, ინგლისურ და რუსულ ენებზე, თბ. 2001.
21. თარხნიშვილი მ., წერილები, კრებული შეადგინა და გამოკვლევა დაურთო თამარ ჭუმბურიძემ, თბ. 1994.

22. იმედაშვილი გ., *ქართული კლასიკური საგალობელი და პოეტური მეტყველების პრობლემა*, სადოქტორო დისერტაცია, თბ. 1962.
23. ინგოროყვა პ., *გიორგი მერჩულე*, თბ. 1954.
24. კარბელაშვილი პ., *ქართული საერო და სასულიერო კილოები, ისტორიული მიმოხილვა*, ტფილისი 1898.
25. Кекелидзе К. С., *Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение*, Тифлис 1908.
26. კეკელიძე კ., *ქართული ლიტერატურის ისტორია*, I, თბ. 1960.
27. კეკელიძე კ., „მცხეთის დოკუმენტი XI საუკუნისა და მისი ცნებები ქართული მწერლობის შესახებ“, *ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან*, I, თბ. 1956.
28. კვირიკაშვილი ლ., *ჰიმნოგრაფიული კანონის კომპოზიცია*, მეცნიერება, თბ. 1982.
29. ლოლაშვილი ი., *ათონურ ქართულ ხელნაწერთა სიახლენი*, თბ. 1982.
30. მეტრეველი ე., „მეხელისა“ და „მეხურის“ გაგებისათვის“, *შოთა რუსთაველი, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი*, აკად. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის გამოც., თბ. 1966.
31. ნაკუდაშვილი ნ., *ჰიმნოგრაფიული ტექსტის სტრუქტურა*, თბ. 1996.
32. „სასულიერო და საერო მუსიკის მრავალხმიანობის პრობლემები“. *ქრისტეშობის 2000 და საქართველოს სახელმწიფოებრიობის 3000 წლისთავისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მოხსენებები*. თბილისის ვ. სარაჯიშვილის სახელობის სახელმწიფო კონსერვატორიის გამოც., თბ. 2001.
33. სულავა ნ., *ქართული ჰიმნოგრაფია: ტრადიცია და პოეტიკა*, თბ. 2006.
34. სულავა ნ., „ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის“, *ლიტერატურული ძიებანი*, XXIV, თბ. 2003.
35. *ქართული საეკლესიო გალობა, ერი და ტრადიცია*, თბ. 2001.
36. ყაუხჩიშვილი ს., *ბიზანტიური ლიტერატურის ისტორია*, თბ. 1973.
37. ხევსურიანი ლ., ჯღამაია ლ., „X საუკუნის დიდი იადგარის ერთი ნუსხის შესახებ“, *მრავალთავი*, XVIII, თბ. 1999.

38. ჯავახიშვილი ი., „ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი საკითხები“, თბზ., XI, თბ. 1998.

39. ჯღამაია ლ., „მეხურისა“ და „მეხელის“ შესახებ“, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე, 3, 1962.

Georgian Hymnography

Nestan Sulava

Doctor of Philological Sciences, Associate Professor of the Faculty of Humanities of Ivane Javakishvili Tbilisi State University, Full Professor of the Samtskhe-Javakheti State University.

Abstract: The paper sheds light on several trends of the development of Georgian hymnography, schools and the history of its study: from the standpoint of form, theology, literary-historical, symbolic-imagery and ideological standpoints. Identified are hymnographic schools of Palestine and Sinai, Tao-klarjeti, Mt. Athos, Gelati, Shiomghvime, David Gareja and the Catholic sate of Mtkheta, in particular the theological-hymnographic schools of Anton the Catholicos, which determined the stages, level and trends of the development of hymnography in Georgia. Georgian hymnography was in close relations with that of Byzantium with its themes, world view and metaphorical system, hence it is conceptualized in the context of Byzantine hymnographic culture.

The difference is shown between the musicality and poetics of Georgian and Byzantium hymn, manifested in the polyphony of Georgian song and the originality of the form of hymn. The outlines the prospects of research from a new point of view into the history and theory of Georgian and Byzantine hymnography.

Key words: *Georgian hymnography, the ancient iadgari, Tao-Klarjeti Hymnographical schools, Athonite Hymnographic school.*

Georgian hymnography has come a long and difficult way of development. A number of original and translated hymnographic works have survived to date, being utmost value for the history of both Georgian and Byzantine writings. Hymnographic works translated into Georgian are preserved in the archives, originals of which are today considered lost.

According to the available sources, Georgian hymnography began in the 6th century, while the history of Georgian hymnology

originated back in the 10th and 12th centuries, in the heritage of Mikael Modrekili, Giorgi of Mtatsminda ("Mtatsmindeli"), Eprem Mtsire and Ioane Petritsi [26; 14; 15]. The following spheres of research in hymnology have been explored: describing and cataloguing hymn-containing manuscripts, study codicological issues, publishing hymnographic works considering all significant manuscripts, exploring the phases of development of hymnography and merits of hymnographic schools, classification of hymnographic collections, defining hymnographic and liturgical terms, studying the role of hymnography in theological and literary thinking and in the history of chant; studying poetics of hymns and symbolic thinking.

Publications. Of Georgian hymnographic works the following should be mentioned: *Athos Collection* [1], *Old Georgian Theological Poetry*, P. Ingoroqva's edition [2], *Hirmologion* [6], *Papyrus and Parchment Iadgari* [All-Year Hymns Collection] [13], *On the History of 17th and 18th Georgian Poetry* [10], *Ancient Iadgari* [8], *Neumatic Hirmologion* [5], *Ioane Minchkhi's Poetry* [4], 'Praise and Exaltation of the Georgian Language' [9], *12th and 13th Centuries Georgian Hymnography* [7], 'Months' by Giorgi of Mtatsminda [materials of the month of September] [12].

N. Marr's and I. Javakhishvili's academic trip to Mount Sinai and Jerusalem' scriptoria was very important in terms of exploring Georgian hymnography. They described the Georgian manuscripts preserved there, majority of which are of liturgical and hymnographic character. The scholarly value of their descriptions was also attested by publication of the texts of hymnographic works, since study of certain hymns preserved in Sinai manuscripts has become possible on the basis of these books [4, p.14]

Korneli Kekelidze's name has to be mentioned without fail when talking about research into Georgian liturgics and hymnography. His attention was captured from the very beginning by liturgical and hymnographic manuscripts preserved in Georgian book depositories. By his fundamental works he laid down a solid foundation for the development of scholarly hymnography and studying hymnographic and liturgical writings; he published many Georgian literary monuments as well as those translated from Greek; gave definitions to many liturgical and hymnographic terms, and mapped out ways for future hymnographic research [26; 30].

Kekelidze's works along with the value of Georgian-language hymns *per se*, underlined the importance of translations of early Byzantine hymnographic writings preserved in Georgian manuscripts, bearing in mind that part of them in original Greek is lost.

Pavle Ingoroqva published results of his research in to hymnography in his monograph *Giorgi Merchule*. His vision of the issue and conclusions made by the scholar, are disputable. However, the interest in hymnography has increased since their publication [2; 23]. A. Gatsrelia studied the issues of versification, poetics and poetic language of Georgian classic hymn [16]. Gaioz Imedashvili focused on the poetics and poetic language of Georgian classic hymn [22].

Taking into account Kekelidze's and P. Ingoroqva's scholarly achievements in the study of hymnography and on the basis of research into issues related to the form and content, of contemporary Georgian hymnography, three main directions have taken shape in Georgian hymnology, aiming at: 1. Detailed description and publication of manuscripts containing hymns, studying hymnographic texts and collections, and research into the structure and form of the hymns; - those are activities mainly carried on to the present day at the Georgian Institute of Manuscripts; 2. Study of structure, composition, themes, motifs of hymn and typology of hymnography; 3. Study of the musical character of hymn.

By its nature and purpose, hymnography can be divided into two types: liturgical hymnography, which is used in the liturgy, and non-liturgical, which, respectively, is not used in the liturgy but is rather meant for reading. The latter involves works, reflect theological issues and are written in poetic, mostly, iambic verse yet not representing poetry. Liturgical practice was gradually being refined and changed, largely affecting liturgical manuscripts. In parallel to observing general typical rules, monastic centers were based on local traditions as well, being reflected in the manuscript copied at the scriptorium of a particular monastery. Liturgical practice changed according to new requirements demands of the liturgy; the repertory of chants changed accordingly.

How did the Georgian hymnography contribute to the intellectual thinking of Georgians in the fields of literature and music? At first, psalms were sung in Christian churches. In the 5th

century, the role of chant increased in the liturgy and monotroparia were created. According to the surviving hymns, the beginning of Georgian original religious poetry is associated with the name of St. Shio Mghvimeli who came to Georgia from *Syria in the 6th century* [26, p. 124]. The date in which the practice of translating hymns into Georgian started is made precise, and it is associated with commencing divine service in the Georgian language. Accordingly, translating of hymns, along with other obligatory liturgical books, must have begun in the 5th century.

Several hymnographic schools played a special role in the development of Georgian hymnography, whose activities are related to introducing one or another type of liturgical practice at Georgian monastic centers, functioning in Georgia and abroad: 1. Palestinian, i.e. Jerusalem-Stabbas, and Sinitic Hymnographic School, following the liturgy practiced in Jerusalem; 2. Tao-Klarjeti Hymnographic School, - a blend of Constantinopolitan and Jerusalem-Stabbas liturgy traditions; 3. Mount Athos Theological School based on Constantinopolitan liturgy practice. Here, a humble role of the Black Mountain school should be mentioned, which kept up permanent contacts with Iviron's Theological and Literary Center; 4. Shiomghvime Theological School; 5. Gelati Theological School, 6. Davit Gareji Theological School, and 7. Hymnographic School of Mtskheta Catholicate, especially, Anton I's School [33, p. 11-12].

The Christian religion must have come to Georgia from Palestine. Therefore, it was in different regions of Palestine that the earliest Georgian literary centers abroad were set up; Jerusalem - type liturgical -hymnographic practice followed spread Georgia and became established here. The Palestinian provenance of early Georgian manuscripts is accounted for in scholarly literature on the basis of this fact [37; 8]. The oldest hymns translated into Georgian are accumulated in the manuscripts' collection of the St. Catherine monastery on Mount Sinai. The value of this collection is significant for perfect conceptualization of the history of Georgian and Byzantine theological literature, bearing in mind that almost all Greek originals of these literary monuments are lost. This enhanced the scholarly value of Georgian translations. Georgian monasteries in Jerusalem, on Mount Sinai and Mount Athos conducted intensive translation work; while in Georgia the same was true of the work

done in Tao-Klarjeti Theological and Literary center, and later in Gelati, Shiomghvime and Gareji centers.

At the earlier stage of development of hymnography, hymn was incorporated into the *Lectionary*. Scholars suggest that the Georgian lectionary traces its origin back to the 5th century. Later the oldest Iadgari was separated from it and the lectionary complemented when, along with liturgical hymns, it incorporated poetic troparia [8, p. 683]. Hymnographic material and hymn was chanted in recitative [the term was studied by M. Tarkhnishvili, 21]; the voice was not indicated, the text was represented by the beginning of one foot [6, p. 039]. The special ecphonic notes were created for reading in recitative in Byzantium; the same practice replicated in Georgian liturgy practice. Reading in recitative is attested in certain Georgian manuscripts such as *Gelati Gospel* [12th century, f. 279v]; *manuscript. Q-908*; *Shiomghvime Typicon H-1349* [12th century]. Recitative is always monodic (one-tone), while hymns are monodic in Greek, and choral (polyphonic) in Georgian.

The oldest Iadgari. The Iadgari was separated from Georgian lectionary in the 6th century. Two types of Iadgari are known in scholarly literature: 1. the oldest Iadgari, following the Jerusalem-Stabbas liturgy traditions; 2. Great (new) Iadgari, created at Tao-Klarjeti Theological and Literary School. As a result of intensive hymnographic work, a large quantity of poetic troparia and sticheria-cans (as new poetic forms) were accumulated in 6th and 7th centuries' Greek-language world, entailing creation of the first independent hymnographic and liturgical collection in Greek, named *Tripologion*. This Greek name and its Georgian counterpart Iadgari are mentioned in a note made to the 10th century's Sinai Georgian manuscript *Iadgari Tropologin* [Sin. 11, 17v]. The term *Iadgari* apparently came into Georgian from Middle Persian, meaning *memory, reminiscence, recollection* [26, p. 597] and its introduction was based on the fact of knowing the chant repertory by memory.

Quite a few manuscripts of Iadgari have survived; they cannot be dated later than the 10th century. Iadgari is attributed to the early Georgian liturgy, based on the Jerusalem liturgy tradition. E. Metreveli grouped Iadgaris of Sinaitic and Palestinian origin considering the character of material they contained and the data of the church calendars: 1. Ancient Iadgari, widely spread in Palestine

till the end of the 9th century, written in narrative style is identical to the ancient Georgian/Jerusalem lectionary and represents a hymnographic supplement to the latter; the first layer of this Iadgari had been translated into Georgian not later than in the second half of the 6th century. The following manuscripts belong to this group: Sin.18, Sin.40, Sin.41 and Papyrus and Parchment Iadgari H-2143. 2. A new type of Iadgari, created after the reform made by John of Damascus in hymnography in the 8th century differs from the ancient Iadgari by calendar. Hymns have been written according to the new style, in Byzantine verse, with the same rhythmic narrative, based on hirmos. Certain texts in the manuscripts are accompanied by notes of musical and rhythmic punctuation. The Greek model of these Iadgari was developed by the hymnographers representing Sabbaitic school in the 7th and 8th centuries, and supposedly, was translated into Georgian in the 9th century. This version of Iadgari had undergone a lengthy and difficult process of development.

Tsvirmi and Ieli (Upper Svaneti topographic names) Iadgaris also belong to the ancient types of Iadgari. Papyrus and Parchment Iadgari, Sinai Iadgari, Tsvirmi and Ieli Iadgari of Palestinian origin are considered to be from the same group; however, separate manuscripts differ. Ancient Iadgari manuscripts differ in terms of their completeness; none of them has survived in complete form, but merging surviving versions made possible to reconstruct the archetype of Iadgari, being considered the initial manuscript by the publishers of the Ancient Iadgari to be the Papyrus and Parchment Iadgari [9]. The notes made to some Iadgari define their purpose; namely, they are mentioned as *Winter-Months Iadgari* [Sin.1, 123v], *All-Year Iadgari* [Sin.65, 167v]; *Iadgari of Hymns Searched For* [Sin.40]; *Winter-Months and Holidays Iadgari* [Sin.64, 159r] [3, p. 139]. Almost all Ancient Iadgari manuscripts were created in two Georgian theological centers abroad: in the Palestine area – St. Sabbas the Holy Monastery (Mar Saba), St. Chariton Lavra, Palavra; and monastic centers on Mount Sinai. Scholarly literature confirmed as well that these two centers independently from each other had been creating slightly different but basically the same version of the Ancient Iadgari. The hymn created within the chronological period of practicing the Ancient Iadgari does not have a form, i.e. prosody system; it is given in narrative. The issue of form can become the

subject of discussion only starting from 10th century, when hymns are performed in the even-syllable word form, iamb, or by the forms of secular poetry [Shairi and Pistikauri].

Iadgari contains rich hymnographic materials such as monostanza troparia; sticheria composed of more than one stanza; complete and incomplete hymnographic canons. In the 8th century a hymnographic canon was established, which is built on the model of 9 biblical chants. Each chant was named on the basis of its first word(s). In Georgian hymnography these names survived; while they have been lost in Greek and were thus named by numbers. From 9th century, chant practice was dropped from the liturgy; but from the 9th century it was restored by Ioane Minchkhvili and Michael Modrekili; it can be found as well in the *Months* by Giorgi Mtatsmindeli. However, later it disappeared from Georgian hymnography altogether [28, p. 21-41]. Hymnographic canons, irrespective of whether they contain the second chant or not, contain the tenth one [ps. 148]. This was made for the purpose of putting the canon into structural order.

Each chant is preceded by hirmos, which represents the first troparion of chant and is named by the first word(s) it starts with, meaning that the chanter knew them by heart. Hirmos defined the melody in which the hymn was chanted. Hirmos is not found in lectionaries, they did not exist at the early stage of hymnography. There are the canons, that do not contain hirmos at all.

From the 9th century hymns are put into the Iadgari, which are dedicated to the Georgian saints, recognized by the World Orthodox Church. For example, the hymn dedicated to Abo of Tiflis was first put into Papyrus and Parchment Iadgari [H-2123]. Of hymnographers flourishing in Palestine and on Mount Sinai the names of Basil of Mar Saba, *Philippe of Bethlehem*, *Ioane-Zosime* and *Georgi* are known [3, p. 149-152; 23, p. 732-3; 857-8; 26, p. 163]. In the 10th century the hymn *Praise and Exaltation of the Georgian Language* was created by Ioane-Zosime, which is considered to be a carrier of Georgian national consciousness and a messianic idea, and is preserved in four Sinai manuscripts.

Ancient Iadgari, developed in Georgian literary and theological centers active in Palestine reflected a centuries-long history of development of Greek and Georgian hymnographies of the

Jerusalem period. None of the manuscripts of the Ancient Iadgari contain neumatic notation, not having the notes of rhythmic punctuation either. Most hymns contained in the Iadgari had been translated from Greek.

The foundation of Tao-Klarjeti Hymnographic School was laid down by Gregory of Khandzta (Grigol Khandzteli). Giorgi Merchule in his hagiographic work mentioned that he also wrote *All-Year Iadgari*. P. Ingoroqva attributed a part of the hymns found in Michael Modrekili's Iadgari where no indication of their author had been made, - to Gregory of Khandzta [23, p. 771]; the assumption was not shared by scholars. Recent research has shown that the majority of these hymns had been translated from Greek and their author is John of Damascus. The hypothesis, according to which *All-Year Iadgari* by Gregory of Khandzta was the basis for Michael Modrekili's Iadgari sounds reasonable. Gregory of Khandzta could have compile a former after his travel to Constantinople; by that time in the 8th century the reforms made in Byzantine hymnography by John of Damascus, *Cosmas of Jerusalem* and *Andrew of Crete* had already been completed.

Great (new) Iadgari. "10th Century's Treasury" [M. Janashvili] – Mikael Modrekili's collection of hymns S-425 [years 978-988] contains 544 pages and up to 200 hymns. The collection is composed of old Georgian translations of the Byzantine hymnographers' well-known works and the heritage of prominent Georgian hymnographers such as Ioane Minchkhi, Ioane Konkosisdze, Ezra, Kurdiani, Stepane Sananoisdze-Chqondideli, Ioane Mtbevari and Mikael Modrekili that imports anthological value to the Iadgari. This is confirmed by the colophons written as complementary notes to the collection, which gives us information of its literary and historical significance. The Iadgari is noteworthy also by the fact that hymns are accompanied with musical notes; they are written in neumatic notation form, attracting the attention of musicologists studying hymnology. Mikael Modrekili tells us the story of the creation of the Iadgari himself; he gathered Georgian *Mekhuri Hirmi* and those translated from Greek [S-425, 24r] as well as hymns, which he included in the collection with accurate melody and notation [S-425, 262 r]. The colophons show that Mikael was not the first one to use neumes; they had been transferred from unknown originals. Mikael's

quote, saying that he found Georgian hymns with neumatic notation confirms that such hymns had already existed.

Correct interpretation of the terms *Mekheli* and *Mekhuri* is very important. K. Kekelidze pointed to the root 'ekhos' in these words, having the Greek origin and meaning 'voice'. L. Jghamaia found the note about *Mekhuri* in Giorgi Mtatsmindeli's two colophons written in the *Months*. The researcher shared Kekelidze's assumption and considered the word *Mekhuri* as a musical term for the hymn that is chanted with voice. When defining the meaning of *Mekheli* and *Mekhuri* E. Metreveli mentions the Catholicos Melkisedek's will, where the new and Mekhhuri Iadgari are separated and their names are developed according to different notes. Based on the sources of Melkisedek and Giorgi Mtatsmindeli, the scholar assumes that *the Mekhuri Iadgari* had an educational purpose [30, p. 169].

Only some Georgian manuscripts contain neumatic notation: Sin.1, Sin.14, Michael's Iadgari [S-425] and Jordan's collection [A-603]. Neumatic notation of the Mekhuri Iadgari means that Mekhelis were arranging hymns musically, in other words, they were professional musicians. Mekhelis observe the "rightness and accuracy of melody" and "faultlessness of notes", when composing Mekhuri hymn [Michael Modrekili], „Power and cohesion of troparion" [Giorgi of Mtatsminda]. The Mekhuri Iadgari was composed by Mekheli who was a poet and composer at the same time. Starting from 11th century, Mekhuri Iadgari is not composed any more, thus putting the end to Mekheli's epoch [30; 39].

Late 10th and early 11th century marked the shift of majority of hymns from Iadgari to the new type of hymnographic collections such as *Months*, *Lents*, *Paraklitons*, which had appeared and existed parallel to Iadgari already from the 10th century. In the wake of Greek Irmologion in the 9th and 10th centuries *The Hirmos and Holy Mother Troparia* were created in the Georgian language. The latter specific name cannot be found in Greek; it is characteristic of Georgian chant tradition, which can be explained by the fact that Georgia is considered an appanage of Holy Mother. The main function of hirmos was establishing connection between biblical chant and different canons.

Development of *Octoechos* in the 8th century in Byzantine hymnography is associated with the names of John Damascus, Cosmas of Jerusalem and Andrew of Crete. The collection contains hymns to be chanted each day of the week. All hymns in Greek liturgy until the 8th century were created and chanted in four tones. From the 8th century four more tones were added, in Georgian they were called *Guerdni/Gerni* (plagal tones). The Georgian octoechos contained the first four, basic tones named *Voices*, while the hymns for the additional four (plagal) tones were placed in the second collection, *Parakliton*, which was called *Guerdni* in Georgian. The final version of the *Parakliton* was based on the translation made by Giorgi of Mtatsminda.

In 10th century Georgian original *Lents* appeared as a separate collection, the first version of which belongs to Ioane Minchkhi [5], and the second - to Giorgi of Mtatsminda. *Lents* is followed by *Zatikni* (holiday hymns) [26, p. 595]. Before they appeared as separate collections, the hymns to be chanted at Lent, Easter and the Bright Week were combined into a single collection, named *Khuedrni*, the first example of which found in Georgian hymnographic collections is preserved in Ancient Papyron and Parchment Iadgari.

Athos Hymnographic School. The hymnographic collection called *Months*, different from Iadgari turned out to be its natural continuation. The first version of *Months* belongs to Eptvime of Mtatsminda and represents a transtery step from Iadgari to the version of *Months* created by Giorgi of Mtatsminda. Based on the church calendar and materials of *Great Synaxarion*, Giorgi of Mtatsminda compiled the collection of hymns for 12 months called *Months*. He selected the best hymns from the old collections where the hymns were given chronologically from September to August, compared them to the Greek originals and arranged them poetically and musically. Afterwards, he translated the missing ones from the Greek and so created a complete and flawless *Months*. Giorgi Mtsire called *The Months* by Giorgi of Mtatsminda '*Crown of the Holy Catholic Church, Decorated with Precious Stones*'. No analogue to this work can be found even in Greek [26, p. 226]. The sources of Giorgi of Mtatsminda's *Months* are listed in his colophons: 1. *The Months* preserved in St. Peter's church in Antioch; 2. *The Months*

preserved in the church of St. Simon the Tanner; 3. *The Months*, preserved in Hagia-Sophia monastery in Constantinople. As it was clarified, Giorgi of Mtatsminda pays a due tribute to Jerusalem-Sabbaite tradition since the Jerusalem and Constantinopolitan rites continued to co-exist in Georgia as well in the 12th century [25, p. XV]. The names of Georgian saints: St. Nino, St. Shushanik, St. Abo of Tiflis, and St. Kostanti Kakhi were introduced in the Iadgari. Giorgi of Mtatsminda also placed the hymns dedicated to Jodasaph, St. Nino, *St Hilarion* the Georgian (Ilarion Kartveli) and St. Eptvime into *The Months*. Giorgi's *The Months* in fact forced from the liturgy practice the hymnographic collections used before that, thus his work, amended in the first quarter of the 12th century by Monk Arsen, remained the only operational hymn collection.

It took Giorgi of Mtatsminda quite some time to translate *Paraklitioni* from Greek into Georgian, where the hymns written for eight voices are arranged by Sunday and week-days. The years 1057-1060 are considered to be the date of creating the autograph of the work [29, p. 18-26]. Giorgi of Mtatsminda is the author of other hymnographic collections, such as *Zatikni*, *Great Lents*, where he introduced the translation of *The Great Canon* by Andrew of Crete; sticheria to be chanted on holidays throughout the year, and iambi added for the New Testament.

Well-known Georgian hymnographers active at Iviron monastery: St. Basil (Bagrationi) of Mtatsminda, Zosime and Ezra of Mtatsminda; hymns dedicated to Giorgi of Mtatsminda were written by Giorgi Shavmteli, Giorgi's spiritual father [Metreveli].

Eprem Mtsire flourishing on the Black Mountain developed a new recension of *Lents* and created iambic verses. From non-liturgical hymnography he translated gnomic poems of Grigol the Divine and incorporated them under the name *A hundred Iambi* [15]. The monk Teopile, the author of non-liturgical hymns also flourished there.

Hymnography was not a dominant discipline in Gelati Theological School, but Arsen Iqaltoeli, Iezekieli, Ioane Petritsi and Petre Gelateli nevertheless wrote iambi, being noteworthy in terms of their typology and versification. In the 12th and 13th centuries hymns were created of distinguished theological and philosophical depth and symbolic meaning: David the Builder's *Hymns of*

Repentance, Demetre-Damiane's Iambi, Nikoloz Gulaberisdze's Hymns of Sueti Tskhoveli (*Living Pillar*), iambic verses known under Queen Tamar's name *Sky of the Skies* and *Of Virgins*, Ioane Ancheli's *Hymns of Anchiskhati*, Ioane Shavteli's *Hymns of the Vardzia Holy Mother*, Arsen Bulmaisimisdze's hymns dedicated to Martqopi icon of the Saviour, St. Nino, and Shio Mgvhimeli; Abuserisdze Tbeli's two canons, Saba Svingelozi's one canon [7] and Arsen Chqondideli's six hymnographic canons.

The 17th and 18th centuries mark a new phase in the history of Georgian hymnography, when the hymns dedicated to the Georgian saints are being written. This activity was led by David Gareji Theological and Literary Center. In the 17th and 18th centuries the hymns of Nikoloz Maghalashvili, Sul Khan-Saba Orbeliani, Grigol Vakhvakhishvili-Dodorkeli, Besarion Orbelishvili, Mariam-Makrina Bagrationi, Iese Eristavi, Nikoloz Cherkezishvili, Romanoz Eristavi, and Catholicos Anton were written. A new type collection, a holiday hymns collection, was developed, its first version belonging to Onopre of Gareji (Machutadze), head of Davit Gareji Lavra Theological School [A-160, 1699]. The work contains the hymns written in 10th and 11th centuries. Different versions of holiday collection have been discovered, so-called traditional, belonging to Besarion Orbelishvili, Catholicos Domenti, Domenti Jandierishvili, Epvtime Baratashvili, Aleksii Meskhishvili, Catholicos Anton [10].

Poetics of hymns. Several forms of prosody are found in Georgian hymnography: 1. So-called narrative hymn; 2. Strophic hymn, the meter, theme and melody of which are defined by hirmos, and 3. Iamb. So-called narrative forms are organized rhythmically but they do not have metric feet. As a result of study versification principles of hymnographic works the following three forms of hymns were identified: 1. *Syllable-strophic verse*, i.e. classic old Georgian verse; 2. *Uncut-syllable verse*; 3. *Even-syllable and even-strophic verse*, shortly, *even-syllable verse*, *free-style verse* [23, p. 557-558]. In hymns written in iambic meter the metric punctuation, i.e. dots are used to point to the principle of equal number of syllables in each troparion.

Strophic verse, and as P. Ingoroqva defines, uncut-syllable verse is a classic form of hymn based on evenness of syllables in the strophe. It appeared in the Georgian hymnography following the

Greek and was based on the hirmos-troparia system. It uses the versification means such as refrain, anaphora, euphony, etc., but it is not perceived as a verse. Iamb does not represent an integral part of the Georgian prosody system either. Iambic lines are rarely rhymed, and if they are, it mostly is a poor, so-called embryonic rhyme. Iambic lines of Borena and Demetre-Damiane are marked by rhythmic richness, where two and three syllables are rhymed in the strophe. These verses may be regarded as classic patterns of iamb, which is explained by their deep symbolic meaning as well. Georgian national prosody form of sixteen syllables is found in Georgian hymnography only in occasional cases. The same can be said about ten-syllable metric form, which is one of the forms of twenty-syllable verse. However, in the 10th and 12th centuries there are some patterns of hymns, written in sixteen-syllable meter, namely, Philipe and Georgy hymns [3].

Musical nature of hymns. One of the principal issues in Georgian hymnography is a choral (polyphonic) nature of Georgian chant. Existence of different modes in Georgian church chant is associated with the national foundation of its development. Georgian chant differs from Greek by polyphonic mode. Polyphony is a thinking category of ancient Georgian music.

Two opinions exist in this regard: 1. Georgian chant was transformed into the polyphonic chant after the 10th century; 2. According to musicologists, Georgian church chant had been original and polyphonic from the very early stages of its development. It incorporated pre-Christian polyphonic singing in the same way as Georgian hymnographic poetry incorporated the ancient metric forms of pre-Christian Georgian poetry, sixteen-syllable *Shairi* and *Pistikauri*; and the Christian architecture did with Classical Greek and Roman architectural forms. Polyphony and incorporation of old metric forms of Georgian poetry into religious chant speaks about the strength of Georgian national phenomenon.

Greek and Georgian neumatic systems are different. In the Greek hymns neumas appear above the text in one line, while in Georgian they appear both above and under the text, which point to the polyphonic nature of Georgian chant. Ivane Javakhishvili considered practicing polyphonic chant as an undoubted fact starting from 10th century, if not earlier [38]. Terminology related to the

polyphonic Georgian chant is developed in 10th to 12th centuries; it was enriched with religious and philosophical depth by Ioane Petritsi in 12th century. Canonicity of Georgian church chant is confirmed by the argument between Giorgi of Mtatsminda and Patriarch of the Antioch, to whom the head of Iviron monastery proved the centuries-long independence and apostolic foundation of the Georgian church. The Holy Father would not have been able to express his position in such an assertive tone, had the polyphonic nature of Georgian church chant not been canonized long before. And here is one more detail: In 105 Giorgi of Mtatsminda went to Constantinople and presented to the Byzantine emperor a group of 80 orphan kids who sang a Greek chant to the emperor, meaning that they chanted in one voice. The emperor mentioned this detail, which indicates that he knew the difference between the Greek and Georgian chant, which lay in the polyphonic nature of the latter. Giorgi Merchule's accentuated phrase: '*Liturgy is conducted in the Georgian language and kirieleison is chanted in Greek*', where Georgian and Greek liturgies and different styles of chant are confronted, confirms the same. Conducting liturgy in Georgian does not imply the language only, but rather means attribution of Georgian style, i.e. polyphonic nature, to the chant as an integral part of the liturgy. *Chanting kirieleison in Greek [Lord have mercy]*, according to the Greek tradition, meant to chant in one voice. [34, p. 23-54].

In the 12th century the religious and philosophical nature of Georgian chant was elaborated depth on and expanded by Ioane Petritsi in his summary written for the list of the definitions made for the Georgian translation of Proclus Diadochus work. Thereby, Ioane Petritsi separated three voices in Georgian chant: *mzakhr* (first), *zhir* (second) and *bam* (third).

Tone-setting technics when reading a hymnographic text through chant, created different metric order of poetic texts. Thus, the different melodic styles: *Mtsiredgamshvenebuli*, *Gamshvenebuli* and *Chreli* (with less variation of voices, with more variation of voices, and mixture of variation of voices and melodies, respectively) are believed to have co-existed in 10th and 11th centuries' Georgian hymnography, based on the data provided in the 13th century manuscript A-85 [A-85, 238v]. Namely, the manuscript confirms the

fact of existence of *Chreli* style, the most developed version of *Gamshvenebuli*, the meaning and essence of which is not explained in scholarly literature. In this period, reform was under way in Byzantine hymnography and a new melodic style was being introduced, which is associated with the name of John Kukuzel [31, p. 63-64; 35, p. 103]. Melodies are enriched but the canonic structure is strictly observed. This new melodic style is named melodious-callophone style [35, p. 103]. In the 19th century, chanters new the whole repertory of hymns by heart, they needed mnemonic signs as a mnemonic tool to remember the melody. Under the guidance of Bishops Alexander and Gabriel, Georgian church hymns were transferred to notes by Ph. Koridze, Brothers Karbelashvili, R. Khundadze, and E. Kereselidze.

Georgian hymnography does not represent heritage of Georgian theological culture solely. Its value is important for the whole Christian world as the expression of ancient Christian country's national tradition of chant practice, and, on the other hand, as an integral part of universal Christian theological culture and chant. The Georgian chant, a mixture of logos and melos, developed on the basis of national roots and emerged as a new form, combining the ancient Georgian literary traditions on the one hand, and, as a novelty, enriched with Christian symbols and philosophical depth. The rich language of Georgian hymnography plaid an important role in developing poetic language of Georgian literature, which naturally incorporated the principles of biblical hypo- and paradigmatic structure and means of expression that, in turn, enhanced the artistic vision of Georgian writers and broadened their intellectual thinking.

References:

Sources

1. The Athos Iberon Monastery 1074 manuscript with agapes, Jubilee edition of the church Museum, Ed. by M. Janashvili, Tbilisi 1901.
2. Ingoroqva, P., *Old Georgian church poetry*, I, Tbilisi 1913
3. Март, Н. Я., *Описание рукописей Синайского монастыря*, Тб., 1940.
4. *Ioane Minchkh'i's poetry*. Prepared for publication with a study by Lela Khachidze, Тб. 1987

5. *Neumed dzlispirni*. Edited with a study indexes by Gulnaz Kiknadze, Tb. 1982.
6. *Hirmologion*, Ed. by E. Metreveli, Tb. 1971.
7. Sulava N., *Georgian hymnography of the 12th -13th centuries*. Tb. 2003
8. *Ancient Iadgari*. Prepared for publication with a study and indexes by Elene Metreveli Tsatsa chakniev and Lili Khevsuriani, Tb. 1980.
9. *Praise and Exaltation of the Georgian Language*, Ed. by T. Putkaradze, 2000.
10. Kavtaria, M., *On the history of old Georgian poetry (17th-18th c.)*, Tb. 1977.
11. Javakhishvili, I., *Description of the manuscripts of Mount Sinai*, Tb. 1947.
12. Jghamaia, L., *"Months" of Giorgi the Athonite, September*, Tb. 2007.
13. *Papyrus and Parchment Iadgari*, Ed. by A. Shanidze, A. Martirosov, A. Jishiashvili, Tb. 1977.

Scholarly Literature:

14. Bezarashvili, K., "Eprem Mtsire, the Hellenophiles and question of Greek-Georgian prosody", *Pilologiuri dziebani, II*, K. Kekelidze Institute of Manuscripts Publishers, Tb. 1995.
15. Bezarashvili, K., "Eprem Mtsire's views on the relationship of classical literary form and Christian content". *Literaturuli dziebani, XIX*, Tb. 1998.
16. Gatserelia, A., "Questions of Georgian hymnography and versification", *Selected writings, 3(2), versifications*, Tb. 1981.
17. Grigolashvili, L., *David the Builders "Hymns of Repentance*, Tb. 2005.
18. Dolidze, D., Dogma and tradition in church music. Coll. Papers' *Church chants*, Tb. 2001.
19. Dughashvili, E., "Epithets denoting the Virgin in John Damascus' canons of the Dormition and Nativity", *Mravaltavi*, K. Kekelidze Institute of MSS, Tb. 2005.
20. Erkvanidze, M., On Georgian polyphony. Coll. Papers: *Problems of the polyphony of church and secular music. Coll. Papers of the Nano Sarajishvili Tbilisi State Conservatoire, dedicated to the bimillanuary of Christianity*. Proc. of an int. Symposium in Georgian, English and Russian, Tb. 2001.
21. Tarkhnishvili M., *Letters*, compiled with a study by Tamar Chumburidze, Tb. 1994.

22. Imedashvili G., *Georgian classical chant and the problem of poetic speech*, Doctoral thesis, Tb. 1962.
23. Ingoroqva P., *Giorgi Merchule*, Tb. 1954.
24. Karbelashvili P., *Georgian and church melodies*, Historical review, Tb. 1898.
25. Кекелидзе К. С., *Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение*, Тифлис, 1908.
26. Kekelidze K., *History of Georgia Literature, I*, Tb. 1960.
27. Kekelidze K., "An 11th c Mtskheta document and its concepts on Georgian literature". *Studies in the history of old Georgian literature, I*, Tb. 1956.
28. Kvirikashvili L., *Composition of hymnographic canon*. Metsniereba, Tb. 1982.
29. Lolashvili I., *Novelties of Athonite Georgian Manuscripts*, Tb. 1982.
30. Metreveli E., Towards the interpretation of *Mekheri* and *Mekhuri*. Coll. Papers: *Shota Rustaveli, Historico-philological researches*. Acad. Kekelidze institute of MSS Publishers, Tb. 1966.
31. Nakudashvili N., *The structure of a hymnographic text*, Tb. 1996.
32. "Problems of the polyphony of church and secular music". *Papers on an international conference devoted to the bimillenary of the birth Christ and three thousand years of Georgian statehood. Tbilisi V*, Sarajishvili State Conservatoire Publishers. Tbilisi 2001.
33. Sulava N., *Georgian Hymnography: tradition and poetics*. Tb. 2006.
34. Sulava N., "Mass is said in the Georgian language", *Literaturuli dziebani, XXIV*, Tb. 2003.
35. *Georgian church chants, the nation and tradition*, Tb. 2001.
36. Qaukhchishvili S., *History of Byzantine literature*, Tb. 1973.
37. Khevsuriani L., L. Jghamaia. "On one copy of the 10th c. Great ladgari", *Mravaltavi, XVIII*, Tb. 1999.
38. Javakhishvili I., *The Basic questions of the History of Georgian music, XI*, Tb. 1998.
39. Jghamaia L., "Concerning *mekhuri* and *mekheli*", *Bull. Dept of social sci, Georgian Acad. Sci., #3*, 1962.